

5205

ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Наш језик

НАШ ЈЕЗИК

XXXVI/1-4

**БЕОГРАД
2005**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXVI

Св. 1–4 (2005)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

О тзв. „транзитивним именицама“ које означавају људска бића (МИЛКА ИВИЋ)	1
Грамматичке особине дискурса електронских ћаскаоница (БИЉАНА РАДИЋ-БОЈАНИЋ)	6
Деклитизација везника — неки теоријски и практични проблеми (теоријско-терминолошки приступ) (ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ)	16
О везном вокалу и везном морфему у неким основним типовима сложеница у српском језику (СТАНИМИР РАКИЋ)	35
Префиксална творба речи — деривација или композиција (наставни и ваннаставни аспект) (ЈОВАНКА РАДИЋ)	54
Метафорични појам 'лица' у контексту теорије о учтивости (БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ)	68
О једном типу морфосинтаксичког речника (ГОРДАНА ШТРБАЦ)	76
Значења изведених апстрактних именица у српском језику (на материјалу из Речника САНУ и Речника МС) (НЕНАД ИВАНОВИЋ)	86
Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица (ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ)	100
Семантичко-деривационо гнездо лексеме <i>радићи</i> (МИРЈАНА ГОЧАНИН)	104

П р и к а з и

Милка Ивић, О речима. Когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике. Лингвистички огледи, пет, Библиотека ХХ век 151, Београд, 2005, 139 стр. (МАРИНА СПАСОЈЕВИЋ)	127
Срето Танасић, Синтаксичке теме (ИВАНА КОЊИК)	134
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика, Део I, од стимулуса ка реакцији, Београд, 2005, 525 стр. (ДРАГАНА РАДОВАНОВИЋ)	139
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 2005, 5–525, изд. Београдска књига, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Службени лист (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	143
Милорад Радовановић, Планирање језика и други списи (СРЕТО ТАНАСИЋ)	146
Српски језички саветник (НАТАША ВУЛОВИЋ)	150

БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

МЕТАФОРИЧНИ ПОЈАМ 'ЛИЦА' У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ О УЧТИВОСТИ*

У раду се излажу основне поставке теорије о учтивости, која за централни појам издваја појам 'лица', метафорично га представљајући као просторну категорију, односно као интегритет, који се у комуникацији различитим говорним стратегијама штити и чува.

Будући да је исказивање учтивости културолошки условљено, настојали смо да укажемо на поимање појма учтивости, односно неучтивости у српској говорној заједници на основу фразеолошких јединица са лексемама *лице* и *образ*, а са значењем комуникативног чина, као што су *бацити истину у лице*, *рећи у образ*. На крају смо и конкретним примерима илустровали исказивање учтивости у српском језику.

Кључне речи: језичка учтивост, појам 'лица', позитивни и негативни аспекти 'лица', позитивна и негативна учтивост, говорне стратегије, говорни чин *ословљавања* и говорни чин *молбе*, илокуција и перлокуција, индиректно и директно обраћање саговорнику.

1. Упркос чињеници да људи обично коментаришу неучтива понашања, као што су нељубазност, дрскост, безобзирност и сл., лингвистика је више пажње посвећивала истраживању учтивости. Међутим, када се говори о учтивости, треба разликовати учтивост као друштвено понашање једне говорне заједнице од језичке учтивости, која се, као термин, користи у описивању комуникативне интеракције. Учтиво понашање је променљива категорија, просторно и временски, јер је производ културних и социјалних фактора једне говорне заједнице, а представља и субјективно гледиште према којем се нечије понашање одређује као учтиво или неучтиво. За разлику од њега, језичка учтивост, узета као језичка универзалија, као апстраховани модел учтивног понашања, представља обележје свих језика. То наравно не значи да та два појма учтивости треба у потпуности раздвојити. Стога су Пенелопа Браун и Стивен Левинсон поредили неколико језика и указали на универзалне тенденције у исказивању учтивости.

* Овај рад је као реферат изложен на Шеснаестом конгресу Савеза славистичких друштва Србије и Црне Горе, одржаном у Врњачкој Бањи 6-8. октобра 2005. год.

2. Циљеви нашег рада су:

- 1) изложити основне поставке теорије о учтивости, чији су оснивачи Пенелопа Браун и Стивен Левинсон,
- 2) затим, указати на поимање појма учтивости, односно неучтивости у српској говорној заједници на основу неких фразеолошких јединица са значењем комуникативног чина,
- 3) и илустровати конкретним примерима исказивање учтивости у нашој говорној заједници.

3. Своју теорију о учтивости Пенелопа Браун и Стивен Левинсон засновали су на метафоричном појму 'лица'. Појам 'лица' они су метафорично објаснили као просторну категорију, односно као интегритет, који је одређен друштвеним статусом појединца и друштвеним улогама које му припадају. Интегритет, односно 'лице' се стиче током живота и чува. Тако сваки човек својим вербалним, а и невербалним поступцима, који су одраз морално-етичких начела, чува своје 'лице', али исто тако чува и 'лице' других, односно својих саговорника¹.

Према Брауновој и Левинсону, 'лице', односно идентитет и интегритет личности има два аспекта: *позитиван* и *негативан*. *Позитивни аспект* 'лица' односи се на жељу појединца да комуникативним понашањем својих саговорника буде третиран као пожељна особа у заједници, а *негативни аспект* 'лица' односи се на његову жељу да му ауторитет буде признат и слобода деловања неугрожена (уп. Браун и Левинсон 1987: 61–62). Према нашем мишљењу, први аспект 'лица' односи се на жељу појединца да му други, као пријатељи, ближњи, помоћници односно сарадници, у комуникацији искажу фамилијарност и блискост, а аспект негативног 'лица' односи се на његову жељу да му други, признајући му ауторитет, укажу част и искажу поштовање. Који ће од ових аспеката 'лица' бити задовољен у комуникативној интеракцији лицем у лице, зависи од ситуације и саговорника. Међутим, исказивање блискости и фамилијарности у комуникацији, као и указивање части и исказивање поштовања, јесу културолошки условљени феномени, који се различито кодирају у језику и различито одражавају у граматички.

3.1. Браунова и Левинсон су издвојили различите говорне стратегије, које су груписали у одређене моделе учтивости, а као два најважнија модела учтивости, аналогно позитивном и негативном аспектима 'лица', издвојили су модел позитивне и модел негативне учтивости. Позитивна учтивост није опонент негативне учтивости и не заснива се на вредносној скали учтиво — неучтиво. У питању је уобичајено двојако поимање учтивости као учтивости која је условљена слободним избором говорничког поступка и учтивости која је условљена друштвеним факторима и конвенцијама.

¹ У србистици је о појму 'лица' са граматичког аспекта и са аспекта комуникације и теорије информација писао Иван Клајн (в. Клајн 2000: 88–105).

Модел позитивне учтивости обухвата оне говорне стратегије којима се удовољава саговорниковим жељама и испуњавају његова очекивања исказујући уједно и блискост и фамилијарност са њим. Једна од многобројних стратегија таквог модела учтивости јесте *исцртавање припадности исћом 'светшћу'*, односно *групи*, а остварује се тако што говорник у говорном чину показује да примећује саговорникова интересовања, његове потребе, па похваљује оно што је у вези са њим, даје му комплименте, изражава дивљење и сл. Такви су нпр. искази *Имајте дивну башћу* или *Канцеларија Вам је врло лепо уређена*, као и исказ *Добро ће Вам доћи шољица кафе* и др. И неформално ослловљавање саговорника, као и употреба дијалекта, жаргона, сленга у заједничкој комуникацији јесу говорне стратегије којима говорник саговорнику даје до знања да припадају истом свету и да међу њима не постоји однос дистанцираности (уп. Браун и Левинсон 1987: 103–124).

Други модел учтивости условљен је друштвеним факторима и друштвеном регулативом. И овај модел учтивости се одликује бројним говорним стратегијама, које се углавном свде на исказивање поштовања саговорниковог ауторитета. Неке од тих стратегија су формално ослловљавање саговорника, као што се то у српском језику чини формом *Ви*, затим у говорном чину *молбе* то су говорни поступци којима се избегава присиљавање саговорника на нешто, тј. стратегије индиректног подстицања саговорника како би му се оставила слобода у одлучивању, као и говорни поступци којима се у говорном чину *извињања* избегава сукоб са саговорником и сл. (уп. Браун и Левинсон 1987: 129–210).

4. Будући да је исказивање учтивости, како позитивне тако и негативне, културолошки условљено, покушаћемо да одредимо која су важна обележја учтивости за говорнике српског језика. У томе ће нам најпре помоћи речничко дефинисање појма 'лице', који је издвојен као централни појам учтивости, а затим и неке фразеолошке јединице које су показатељи национално-језичких стереотипа у домену учтивости.

4.1. Према Речнику САНУ, за нашу говорну заједницу, метафорични појам 'лица', тј. појам 'лица' у оном смислу како га поимају Браунова и Левинсон, може да значи још и *личности*, *образ*, *частћи*. Наиме, 'лице', поред свог основног значења — предња страна главе — има и значење *друштвене катћегорије*, које се развило на основу синегдохе, па 'лице' означава и људску јединку, особу, личност. С друге стране, као синоним за 'лице' јавља се и појам 'образа', који је такође путем пренесеног значења развио и значење етичко-моралне категорије *частћи*.

Према томе, као важна релација за посматрање појма 'лица' у контексту учтивости јесте релација коју чине *лице* као друштвена категорија и *лице*, *образ* као етичко-морална категорија *частћи*, која се јавља у оквиру узајамног деловања човека са *другим*, са друштвеном заједницом (уп. Арутјунова 2000: 54–55; Ристић 2003: 249–251).

4.2. Фразеолошке јединице са значењем комуникације, за сврху овог нашег рада, најбољи су показатељи друштвених, односно

етичко-моралних вредности на којима се заснива учтивост као једна од димензија „малог морала“ (в. Арутјунова 2000: 62) једне језичке заједнице, чији је циљ да заштити личну сферу од напада других, ближих и даљих, и да заштити говорника од свог унутрашњег ЈА. Из тог разлога представимо фразеолошке јединице са лексемама *лице* и *образ*, којима се описује комуникативни чин, а које бележе Речник САНУ и Матешаићев *Фразеолошки рјечник*. То су фразеолошке јединице типа **бацити истину у лице**, **рећи у образ** и сл.

Фразеолошке јединице овога типа, у складу са теоријом говорних чинова, можемо поделити у две групе. Једну групу чине оне фразеолошке јединице које за центар имају говорника и које указују на илокутивни део комуникативног чина, а другу групу чине оне фразеолошке јединице које за центар имају саговорника и које указују на остварени перлокутивни учинак у комуникацији.

У прву групу фразеолошких јединица, које за центар имају говорника и илокуцију, спадају следећи фразеологизми:

1. **унети се коме у лице** са значењем 'обраћати се саговорнику изблиза чиме му се јасно ставља до знања да је говорник љут, бесан, агресиван';

2. **показати право/своје лице** са значењем 'отворено изнети, признати, открити своје намере';

3. **бацати/бацити истину у лице**, као и фразеологизам **рећи/казати/скресати (истину) у лице**, који имају значење 'без устручавања, отворено, слободно рећи саговорнику оно што је неугодно и врло непријатно за њега';

4. фразеологизам **рећи/казати у образ** је сличног значења као и претходни фразеологизам и има значење 'рећи директно, искрено, отворено и без околишања'.

У другу групу фразеолошких јединица, које, како смо рекли, за центар имају саговорника и перлокуцију, спадају следећи фразеологизми:

1. **пљунути/пљувати у лице**, као и фразеологизам **пљунути/пљувати у образ** са значењем 'увредити саговорника и осрамотити га јавно';

2. **смејати се у лице** са значењем 'исмејати саговорника, наругати му се отворено и дрско';

3. **ударити на образ**, који има значење 'нарушити саговорнику углед, репутацију, част коју је задобио у друштву'.

На основу значења ових фразеолошких јединица можемо приметити да се првом групом фразеологизама описује комуникативни чин који за говорника има онога који јавно, отворено, без околишања, директно саопштава саговорнику оно што он не жели да чује, што се не уклапа у његову слику о самом себи и о свету, односно поменутих фразеолошким јединицама описује се тип комуникације у којој говорник директно исказује илокуцију не марећи како ће се то одразити на саговорниково 'лице' и какав ће утисак говорник оставити на саговорника.

Другом групом фразеолошких јединица описује се комуникација чији је перлокутивни ефекат вређање, понижавање саговорника, повређивање његове части, тј. нарушавање моралног интегритета саговорниковог 'лица'.

Фразеолошке јединице и једног и другог типа, као носиоци национално-културних стереотипа, одраз су субјективног гледишта наше говорне заједнице према којем се неко комуникативно понашање оцењује као учтиво или неучтиво. Према томе, можемо рећи да се овим фразеолошким јединицама описује комуникативно понашање које је неучтиво, а карактерише га директно исказивање илокуције, које за перлокутивни ефекат има вређање и понижавање саговорниковог 'лица'.

4.3. Ако за еталон неучтивног комуникативног понашања узмемо управо описани тип комуникације, који се илуструје поменутиим фразеолошким јединицама са лексемама *лице* и *образ*, учтиво понашање можемо одредити наспрот њему. То би заправо значило да су за српску говорну заједницу најважнија обележја језичке учтивости индиректно исказивање илокуције, као и други индиректни говорни поступци који-ма се штите и говорниково и саговорниково 'лице'.

5. Како се исказивање учтивости различито језички кодира и различито одражава у граматници, на овом месту ћемо илустровати један од начина исказивања учтивости у српском језику. Имамо у виду пре свега обраћање саговорнику формом *Ви*, које је најилустративнији говорни поступак којим се исказује поштовање саговорнику. Из тог разлога о обраћању формом *Ви* писало се у науци о језику углавном са аспекта граматике, као и са аспекта комуникације, теорије информације, али осветљавање овог феномена изискује и прагматичка истраживања².

У контексту теорије о учтивости, која за централни појам има појам 'лица', обраћање саговорнику формом *Ви* представља један од говорних поступака индиректног обраћања саговорнику, чиме му се штити 'лице'. Заштита саговорниковог 'лица' може се објаснити на следећи начин.

Форма *Ви*, као множински облик личне заменице за 2. лице, упућује на то да се један саговорник перципира као множина — као саговорник који је реално присутан и као саговорник који реално није

² О обраћању формом *Ви* писали су: М. Ивић, *Нека зајажња о роду и броју у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XLV, Београд, 1989, 27–44; М. Јоцић, *О новинама у језику јавне комуникације*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII, Нови Сад, 2000, 289–294; В. Половина, *Уиошреба јединице и множине личних заменица у обраћању саговорнику у српскохрватском језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане 13/1, Београд, 1984, 185–195; Љ. Поповић, *Хонорифика и семантичка конгруенција при учтивом обраћању*, Књижевност и језик 38/1, Београд, 1991, 38–53; М. Радовановић, Социоллингвистика (поглавље: *Грамаишка друштвоеног ситашуса*), Књижевна заједница Новог Сада — Дневник, Нови Сад, 1986; В. Васић, *Говорно понашање представника савременог српскохрватског језика у ситуацији обраћања*, Прилози проучавању језика 15, Нови Сад, 1979, 57–70; В. Васић, *Тийови ословљавања одрасле особе у говору деце предшколског узраста*, Годишњак Савеза друштава за примењену лингвистику Југославије, бр. 3, 1979, 175–180.

присутан, али са реалним саговорником ипак представља целину, симбиозу (ЈА и НЕ-ЈА). У лингвистици се настоји да се саговорник који реално није присутан, тј. НЕ-ЈА објасни појмом комуникативног посредника, или комуникативног медијатора (в. Обућина 2001: 103–108). Комуникативни медијатор у процесу комуникације посредује између говорника и присутног саговорника како би успоставио дистанцу међу њима, да би се 'лице' саговорника, тј. његов интегритет тиме заштитио. И у другим језицима, у којима се граматичким средствима исказује учтивост, хипотеза о комуникативном медијатору може се применити. У зависности од језика, медијатором се исказују различити степени неприсутности саговорниковог НЕ-ЈА у комуникацији, чиме се постижу различити степени дистанцираности међу саговорницима, односно чиме се постиже индиректно обраћање саговорнику (уп. Обућина 2001: 111).

5.1. Стратегија индиректног обраћања, осим у ословљавању може се илустровати и у оквиру говорног чина *молбе*. Молба је један од директивних говорних чинова, којима се саговорник подстиче, наговара да учини нешто што је у интересу говорника. За исказивање молбе користе се различите форме конвенционалног и неконвенционалног карактера, које су одраз емотивног стања говорника. Форме за исказивање молбе углавном се могу поделити у две групе. Једну групу представљају форме оријентисане према саговорнику, којима се исказује будући чин који саговорник треба да изврши, а другу групу форми представљају форме оријентисане према говорнику, којима се исказује говорникова намера (уп. Формановска 1987: 27–41).

У форме оријентисане према саговорнику спадају ублажени императивни искази и упитни искази са глаголом *хоћеш(ћеш)/можеш(ћеш)*, као што су следећи искази:

- (1) *Понеси ми књигу, молим те.*
- (2) *Ако ти није тешко, њонеси ми књигу.*
- (3) *Хоћеш да ми њонесеш књигу?*

Ове форме се међусобно разликују по степену утицања на адресата да изврши оно што је у говорниковом интересу. Што је подстицање саговорника на будући чин индиректније, то је молба учтивија, и саговорниково 'лице' заштићеније.

С друге стране, молба се исказује и формама оријентисаним према говорнику, тј. формама којима се исказује илокуција. У ту групу форми спадају перформативни искази, као што су:

- (1) *Молим Вас да заћворите њај њрозор.*
- (2) *Молила бих Вас да заћворите њај њрозор.*
- (3) *Могу ли да Вас замолим да заћворите њај њрозор?*

Разлика и међу овим формама тиче се степена директног, односно индиректног исказивања илокуције. Дакле, уколико је говорник индиректнији у исказивању своје намере, молба је учтивија и саговорник ће вероватно позитивно одговорити на молбу. Другим речима, ин-

директним исказивањем илокуције говорник свом 'лицу' обезбеђује већу заштиту од неуспешног извођења говорног чина.

6. На основу свега што смо истакли о поимању појма 'лица', како у оквиру теорије о учтивости коју су поставили Пенелопа Браун и Стивен Левинсон, тако и о поимању појма 'лица' и учтивости у српској говорној заједници, можемо закључити да се о учтивости, као мерилу односа према 'лицу', говори у оквиру друштвене и етичко-моралне категорије, којом се регулишу односи опхођења између човека и других и човека и самог себе, како би се заштитила приватност у комуникацији. Важан говорни поступак у обезбеђивању заштите како 'лица' говорника, тако и 'лица' саговорника јесте говорни поступак индиректног исказивања илокуције и индиректног обраћања саговорнику. Овакав говорни поступак стоји на супрот директном исказивању илокуције, које за перлокутивни ефекат има вређање и понижавање саговорничког 'лица', а које смо показали на примерима фразеолошких јединица са лексемама *лице* и *образ* са значењем неучтивног комуникативног чина.

ЛИТЕРАТУРА

- Арутјунова 2000:** Н. Д. Арутјунова, *О сѣиде и совестии, Логический анализ языка, Языки этики, Языки русской культуры*, Москва, 54–78.
- Браун и Левинсон 1987:** Penelope Brown and Stephen C. Levinson, *Politeness. Some universals in language usage*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Вотс 2000:** Richard J. Watts, *Introducing in: Politeness*, Cambridge.
- Земска 1987:** Е. А. Земская, *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*, Москва.
- Јанева 1984:** Марија Јанева, *Учтивии барања во англискиот и македонскиот јазик*, Јазичните контакти во југословенската заедница, Сојуз на друштвата за примената лингвистика на Југославија / Друштво за примената лингвистика на Македонија, Скопје, 155–160.
- Клајн 2000:** Иван Клајн, *Лице као грамаиичка и комуникацијска категорија*, Лингвистичке студије, Партенон, Београд, 88–105.
- Кликовац 2004:** Душка Кликовац, *Метафоре у језику и мишљењу*, Библиотека XX век, Београд.
- Матешић 1982:** Јосип Матешић, *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, Школска књига, Загреб.
- Обућина 2001:** Предраг Обућина, *Учтиво обраћање у српском и њолском језику*, Славистика V, Славистичко друштво Србије, Београд, 99–112.
- Речник МС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Ристић 2003:** Стана Ристић, *Национална етика и култура у концепцијима неких речи српског језика*, Зборник Матице српске за славистику 63, 237–253.
- Серл 1991:** Џон Серл, *Говорни чинови*, Нолит, Београд.
- Формановска 1987:** Н. И. Формановская, *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*, Москва.

S u m m a r y

Bojana Milosavljević

METAPHORICAL NOTION OF 'FACE'
IN THE CONTEXT OF POLITENESS THEORY

P. Brown and S. Levinson (1987) argue that every member of a society has '*face*' which is defined as one's public self-image, and when the speaker decides to commit an act which potentially causes the hearer (or the speaker) to lose face, the speaker will tend to use a politeness strategy in order to minimize the risk. According to Brown and Levinson, there are two types of face. One is negative face, which is related to the claim to one's territory, personal preserves, and rights to non-distraction, such as freedom of action and freedom from imposition. The other is positive face, which is related to the desire to be appreciated or approved of by other members of a society.

According to Brown and Levinson's metaphorical notion of 'face', we tried to define relevant features of politeness to native serbian speakers, considering the idioms with meaninig of speech act, such as *to throw the truth in someone's face* (in serb. *baciti istinu u lice*).